

УДК 582.3/99:001.891(477.74)(092)«193/195»

**ВНЕСОК ПРОФЕСОРА М.І. КОТОВА У ДОСЛІДЖЕННЯ РОСЛИННОСТІ
ОДЕЩИНИ**

Ю.Л.Козубенко

*кандидат історичних наук,**ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди»*

У статті висвітленні дослідження професора М.І.Котова рослинності Одеської області у 20 – 50-их рр. ХХ ст. Розглядаються маловідомі широкому загалу сторінки наукової діяльності видатного українського вченого-ботаніка. Систематизовано дослідницьку діяльність М.І.Котова на території Одещини. Схарактеризовано проведену вченим роботу зі збору, дослідження та охорони рослин регіону.

Ключові слова: *рослинність, Одеська область, ботаніка, дослідження.*

Метою статті є аналіз та систематизація наукової діяльності професора М.І.Котова, пов'язаної з дослідженням рослинності Одеської області.

В історіографії радянського періоду ботанічна діяльність М.І.Котова висвітлювалася у працях А.І.Барбарича [1], Т.Я.М'якушко [1], В.В.Протопопової [1], [2], Д.М.Доброчасової [2]. Дані щодо досліджень М.І.Котом рослинності Одещини зібрані на основі наукових праць самого вченого. В сучасній історіографії ботанічна діяльність вченого досліджується у працях А.П.Ільїнської [3], С.С.Морозюк [3] та В.В.Протопопової [3].

Професор Михайло Іванович Котов (1896–1978) – видатний український вчений-ботанік, один із піонерів природоохоронної справи в Україні, поєднував власні наукові дослідження з громадською, педагогічною та редакторською діяльністю. Протягом свого життя М.І. Котов досліджував рослинність багатьох регіонів СРСР. Значну увагу вчений приділяв півдню України, зокрема території Одещини.

Упродовж 1919 р. М.І.Котов вивчав рослинність уздовж залізничних колій. Молодий дослідник відбував службу на залізничних гілках, сполучених головним чином із Харковом та Києвом. Зібраний ним рослинний матеріал був дуже нерівномірним. М.І.Котов дослідив рослинність Північного Сходу, Півдня та центральної частини України.

Центральні та південні регіони України М.І.Котов обстежив у серпні 1919 р. Дослідження відбувалося за таким маршрутом: Харків – Люботин – Полтава – Кременчук – Знамянка – Зінов'ївське – Вознесенське – Одеса. 20 серпня 1919 р. М.І.Котов оглянув рослинність у напрямку Одеси. В результаті дослідження він описав 62 види рослин.

Результати досліджень рослин, поширених уздовж залізниць, висвітлені М.І.Котом у розвідці «Географічне дослідження рослинності на території залізниць України» (1926), надрукованій у журналі «Труди сільськогосподарської ботаніки» [4].

Улітку 1925 р. Ботанічна секція Сільськогосподарського наукового комітету України відрядила М.І.Котова до Одеси. Там за завданням і за рахунок коштів Південної краєвої організації учений вивчав сільськогосподарські меліорації, а також долини річок Інгул та Інгулець. Річку Інгулець учений дослідив від низу до верху з 28 червня до 1 серпня 1925 р. Роботу М.І.Котов провів спільно з помічником – студентом Одеського Інституту народної освіти М.Гордієнком. Під час досліджень, на які вчений та помічник їздили постійними підводами, ними було проведено такі види науково-дослідної роботи:

- опис рослинних формацій та перенесення їх на 3-верстову карту Генерального штабу;

- збір рослин (квіткових, спорових – папоротей, мохів, обрісників, а також водоростей);
- опрацювання зібраного матеріалу.

Квіткові рослини й папороті вивчав М.І.Котов, обрісники – А.М.Окснер, мохи – Д.К.Зеров, водорості – Д.О.Свиренко, зоопланктон – Д.Є.Белінг. Також М.І.Котов зібрав колекцію мінералів, яку переглянув і дав вказівки з геології та мінералогії професор М.Д.Сидоренко з Одеси. Значну допомогу у визначенні рослин М.І.Котову надали М.В.Клоков та О.І.Лоначевський. Результати цих досліджень було узагальнено в праці «Ботаніко-географічний нарис долини р. Інгульця» (1926), опублікованій видавництвом СГНКУ [5, 18].

Слід зазначити, що М.І.Котов кілька разів виступав із доповідями про науково-дослідну роботу, зокрема: у Харківському товаристві дослідників природи (3 жовтня 1925 р.), на засіданні підсекції Флори Ботанічної секції СГНКУ (7 січня 1926 р.), на засіданні Російського ботанічного товариства в Ленінграді (3 лютого 1926 р.), на другому Всесоюзному з'їзді ботаніків у Москві (21 січня 1926 р.).

У результаті своїх досліджень М.І.Котов зробив низку висновків та узагальнень. Він поділив долину річки Інгулець на 5 районів і кілька підрайонів за ботанічними ознаками. Учений описав рідкісні й ендемічні види рослин указаної території. Розповсюдження рослин у долині річки Інгулець М.І.Котов відобразив на карті [5].

Дослідженням рослинності Одещини свого часу займалися видатні вітчизняні ботаніки М.І.Котов, Є.М.Лавренко, Н.І.Дмитрієв, Ю.Д.Клеопов, М.В.Клоков. Ці та інші вчені в 1925 р. розробили ботаніко-географічне районування України, яке згодом було перероблено і доповнено. Оновлене районування увійшло до першого тому фундаментальної 12-томної праці «Флора УРСР» (1938 р.) [6].

Згідно з ботаніко-географічним районуванням України, Одеська область увійшла до території так званого правобережного злакового степу. М.І.Котов установив, що в рослинному покриві даного району переважає ковиловий степ, ліси майже відсутні, але наявні невеликі за розмірами гаї з берези чи дуба. Дуже характерна для району рослинність неогенових вапняків, які відшаровуються завжди по схилах долин річок і балок. Лучна й болотяна рослинність у зв'язку з дуже обмеженими заплавами мало характерна для району. По берегах лиманів і прибережній частині районів виявлено рослинність мокрих солончаків. Серед злаків було виявлено найбільш характерні види – *Stipa capillata* та *S. Lessingiana*, серед різнотрав'я – *Thymus Marschallianus*, *Adonis wolgensis*, *Caragana frutex*, *Ferula caspica* та багато інших [6, 29].

Восени 1931 р., під час експедиції до Південного Криму (Ай-Петрі, Ялта, Гурзуф), М.І.Котов разом із В.І.Черкасовим встановили промислове значення рослини крим-сагиз (*Taraxacum hybernum* Stev) як каучуконоса [7, 26]. М.І.Котов пропонував ввести крим-сагиз у культуру шляхом підсівання його під інші види культурних рослин. Учений рекомендував використовувати рослину в культурі південних степових регіонів України (Одеса – Миколаїв – Бердянськ – Маріуполь), а також на Донбасі. М.І.Котов керувався тим, що вказані території багаті виходами різноманітних кам'янистих порід, зокрема, вапняками, сланцями, гранітами та пісками. Хоча такі ґрунти вважалися непридатними для звичайних сільськогосподарських культур, вони могли стати хорошим місцем для культивування крим-сагизу [8, 66].

У 1950–1952 рр. Інститут ботаніки АН УРСР згідно з договором з Інститутом харчової промисловості УРСР проводив великомасштабні пошукові роботи щодо дикорослих ефіроолійних рослин, придатних для ароматизації мила. До групи вчених, які займалися цими пошуками, входили М.І.Котов, С.В.Шілов, Є.Д.Карнаух та інші. 15 червня – 15 липня 1950 р. вченими було проведено експедицію на Лівобережжя УРСР (Київська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області). Наступна експедиція тривала з 16 червня до 15 серпня 1951 р. й була організована знову на Лівобережжя УРСР (Київська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Луганська та

Донецька області). Чергова експедиція відбулася 5 червня – 5 липня 1952 р. на Правобережжя УРСР (Одеська, Кіровоградська, Вінницька, Хмельницька області).

5 червня – 5 липня 1953 р. М.І.Котов разом із групою вчених здійснив чергову експедицію з вивчення ефіроолійних рослин до Київської, Вінницької, Одеської, Миколаївської, Дніпропетровської та Кіровоградської областей.

Зібрані зразки ефіроолійних рослин були апробовані нарадою парфумерів на заводі «Червона Зоря» в Москві. 18 видів рослин було виділено як перспективні для подальшої ароматизації мила. Серед них найцікавіші – айр (*Acorus calamus* L.), лебеда клейка (*Chenopodium botrys* L.), полин солянковидний (*Artemisia salsoloides* Willd.), полин солончаковий (*Artemisia salina* Willd.), полин крейдяний (*Artemisia cretacea* Kotov), чебрець двовидний (*Thymus dimorphus* Klok. et Shost.), чебрець гранітний (*Thymus graniticus* Klok. et Shost.), чебрець несправжньо-гранітний (*Thymus pseudograniticus* Klok. et Shost.), чебрець Маршалла (*Thymus Marschallianus* Willd.), чебрець Палласа (*Thymus Pallasianus* H. Braun), гісоп крейдяний (*Hyssopus cretaceus* Dub.) [9, 85].

29–31 березня 1957 р. М.І.Котов узяв участь у науковій сесії, присвяченій 100-річчю з дня народження Г.І.Танфільєва, що відбулася в Одесі. Учений виступив із доповіддю «Основные черты развития флоры и растительности Крыма» [10].

Слід зазначити, що окрім ботанічних досліджень, М.І.Котов займався також питаннями щодо охорони природи. До природоохоронної діяльності вченого можна віднести:

- складання списків рідкісних рослин;
- участь у створенні та організації заповідних територій;
- рекомендації щодо подальшого створення заповідників та ботанічних садів;
- участь у формуванні законодавчої бази з охорони рослин;
- публікація статей, присвячених охороні рослин та участь у наукових конференціях.

Робота вченого у галузі охорони рослин відіграла велику роль у збереженні флори України. За участі М.І.Котова було створено «Закон про охорону природи УРСР». Працями вченого з охорони рослин користуються і в наш час. Зокрема, до «Червоної книги України» та «Зеленої книги України» увійшли рослини та рослинні угруповання, на необхідність охорони яких вказував М.І.Котов.

Таким чином, у 1951 р., дослідивши існуючі заповідні зони, М.І.Котов дійшов висновку, що на території України кількість природоохоронних територій була недостатньою для збереження видового різноманіття рослинного і тваринного світу, у зв'язку з чим він запропонував створити 18 нових заповідників, у тому числі й на ділянці лісу Старий Манзер в Одеській області.

Отже, підводячи підсумки дослідження, можна систематизувати дослідження професором М.І.Котом рослинності Одещини таким чином:

- ботанічні експедиції з метою вивчення рослинності (1919 р., 1925 р.);
- участь у створенні ботаніко-географічного районування України (Одещина включена до району правобережного злакового степу) (1925 р.);
- рекомендації щодо вирощування на території Одеської області нових каучуконосних культур (1931 р.);
- експедиції з метою виявлення корисних ефіроолійних культур (1950 – 1953 рр.);
- рекомендації, щодо створення заповідника на території Одеської області (1951 р.).

1. Барбарич А. І. Пам'яті Михайла Івановича Котова / А. І. Барбарич, В. В. Протопопова, Т. Я. М'якушко // Український ботанічний журнал. – 1979. – Т. 36, № 3. – С. 275-276.
2. Доброчаєва Д. М. Наукова спадщина Михайла Івановича Котова (до 90-річчя з дня народження) / Д. М. Доброчаєва, В. В. Протопопова // Український ботанічний журнал. – 1987. – Т. 43, № 1. – С.97-99.

3. Льїнська А. П. Котов Михайло Іванович. Життя, віддане ботаніці : до 110-річчя від дня народження / А. П. Льїнська, С. С. Морозюк, В. В. Протопопова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.nbu.gov.ua/Ellib/botany/scientist/Kotov.pdf>. – Назва з екрана.
4. Котов М. І. Географічне дослідження рослинності на території залізниць України / М. І. Котов // Труды сільськогосподарської ботаніки. – 1926. – Т. 1, № 2. – С. 133-146.
5. Котов М. І. Ботаніко-географічний нарис долини р. Інгульця / М. І. Котов // Труды сільськогосподарської ботаніки. – 1926 – Т. 1, № 3. – С. 17-61.
6. Флора УРСР / [ред. О. В. Фомін]. – К. : Видавництво АН УРСР, 1938. – Т. 1. – 200 с.
7. Котов М. И. Новое каучуконосное растение – одувачик осенний / М. И. Котов, В. И. Черкасов // Советский каучук. – 1932. – № 4. – С. 26-27.
8. Котов М. И. Новое каучуконосное растение – одувачик осенний (*Taraxacum gymnanthum* D.C.), произрастающее на южном берегу Крыма / М. И. Котов, В. И. Черкасов // Природа. – 1933. – № 2. – С. 65-68.
9. Котов М. И. Новые для культуры эфирномасличные растения Украинской ССР / М. И. Котов // Труды Бот. ин-та им. В. Л. Комарова АН СССР. – М., 1959. – С. 85-87. – (Сер. 6 ; вып. 7).
10. Котов М. И. Основные черты развития флоры и растительности Крыма / М. И. Котов // Научная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения Г. И. Танфильева, 29 – 31 марта 1957 г. : тезисы докладов. – Одесса : Изд-во Одесского гос. ун-та, 1957. – С. 57-58.

Козубенко Ю. Л. Вклад профессора М.И.Котова в исследование растительности Одесской области.

В статье освещены исследования профессора М.И.Котова растительности Одесской области в 20 – 50-х годах XX века. Рассматриваются малоизвестные широкой публике страницы научной деятельности выдающегося украинского ученого-ботаника. Систематизирована исследовательская деятельность М.И.Котова на территории Одесской области. Охарактеризована проведенная ученым работа по сбору, исследованию и охране растений региона.

Ключевые слова: растительность, Одесская область, ботаника, исследования.

Kozubenko Y. L. The contribution of Professor M.I.Kotov to the study of vegetation of Odessa region.

The article is devoted to Professor M.I.Kotov's studies of vegetation in Odessa region in the 20 – 50s of the twentieth century. Little-known to general public facts about scientific activity of the outstanding Ukrainian scientist-botanist are considered. Research activities of M.I.Kotov in Odessa region are systematized. The work carried out by the scientist and aimed at collecting, studying and conserving plants in the region is described.

Key words: vegetation, Odessa region, botany, research.